

Denken tegen het denken. Over Adorno's *Negative Dialektik*

Hoe vertel je in tien minuten iets zinnigs over Adorno's *Negative Dialektik*? Ik zou het niet weten en begin daarom maar met de eerste zin van de Inleiding: 'Filosofie, die ooit achterhaald leek, blijft in leven omdat het ogenblik van haar verwerkelijking werd verzuimd.' Het is een zin waar je even op moet kauwen, want wat wordt hier gezegd? Dat is niet meteen duidelijk, en dat wordt het ook niet in de erop volgende zinnen. Die betrekkelijke duisternis is typerend voor het hele boek, dat vol staat met zinnen waarop je moet kauwen om ze - misschien - te kunnen begrijpen. Zou iemand iets als dit vandaag nog durven uit te geven, als het door een onbekende auteur werd aangeboden?

Gelukkig kennen we de auteur wèl, en dat helpt. Theodor Wiesengrund Adorno was (zoals u ongetwijfeld weet) een van de voormannen van de Frankfurter Schule, exponent bij uitstek van de 'kritische theorie'. Als neomarxist moest hij in het reine zien te komen met het pijnlijke gegeven dat de door Marx' voorspelde proletarische revolutie die de klasseloze maatschappij zou inluiden, nooit had plaatsgevonden - want de Russische revolutie van 1917 voldeed niet als zodanig. In plaats van de bourgeoisie te bestrijden waren de proletariërs tijdens de Eerste Wereldoorlog *elkaar* te lijf gegaan, in Duitsland liepen ze na 1933 massaal achter Hitler aan en in Amerika, waar Adorno als halfjood naartoe was gevlucht, lieten ze zich in slaap sussen door de valse droomproducten van de 'cultuurindustrie'.

Misschien wordt nu iets duidelijker wat Adorno bedoeld kan hebben met de 'filosofie die het ogenblik van haar verwerkelijking heeft verzuimd'. Maar waarom *filosofie* en niet *revolutie*? Luister even naar Marx' beroemde laatste these over Feuerbach: 'De filosofen hebben de wereld enkel verschillend geïnterpreteerd; het komt er op aan haar te veranderen.' Volgens Marx moest de theorie dus overgaan in praktijk, filosofie moest uitmonden in revolutie. Maar nu de praktijk was mislukt, kon zij weer theorie worden: het echec van de revolutie werd de redding van de filosofie. En filosofie, theorie was nodig, betoogt Adorno, om te bedenken welke praktijk er voortaan nog wèl mogelijk zou zijn.

Het kroonjuweel van die theorie was bij Adorno, net als voorheen bij Marx en bij Hegel, de *dialectieek*. Adorno maakt daar uitdrukkelijk een *negatieve* dialectiek van. Nu kent alle dialectiek haar negatieve moment. U herinnert zich wellicht het formele schema: these - antithese - synthese. Het negatieve moment is de antithese, maar dat wordt weer teniet gedaan door de synthese, die de tegenstelling opheft. Zowel bij Hegel als Marx eindigt het dialectische proces (dat de ontwikkelingsgang van de geest evenals de geschiedenis van de mensheid zou sturen) in een ultieme synthese, waarna geen antithese meer volgt: een *negatie van de negatie*, heet dat in hegeliaans en marxistisch jargon. Bij Hegel leidde het tot het Absolute Weten, bij Marx tot de klasseloze maatschappij, bij beiden tot het einde van de geschiedenis. Eind goed, al goed.

Maar de geschiedenis was niet geëindigd, de ultieme synthese ontbrak. Daarom kwam bij Adorno alle nadruk te liggen op het *negatieve* moment van de dialectiek. Niks *happy end*. Eigenlijk was de hele beschaving op een ramp uitgelopen

– dat was ook de strekking van een eerder boek, dat hij samen met Max Horkheimer had geschreven en dat in 1947 hier in Amsterdam bij Querido verscheen: *Dialektik der Aufklärung*. De Verlichting, die Adorno en Horkheimer al in de Oudheid laten beginnen, had geen vrijheid gebracht maar gevangenschap en repressie. Dat bleek al uit de ingebakken onrechtvaardigheid van het kapitalistische systeem, maar de ultieme catastrofe was de massamoord op het Europese Jodendom. In *Negative Dialektik* schrijft Adorno dat de mensheid aan Hitler een nieuwe categorische imperatief te danken had, namelijk 'het denken en doen zo in te richten dat Auschwitz zich niet zal herhalen...' Dit tekent de morele inzet en urgentie van Adorno's dialectiek, door hem gedefinieerd als 'het consequente bewustzijn van niet-identiteit'.

Daar hebben we weer zo'n formule waarop je lang kunt kauwen. Wat het allereerst lijkt te betekenen is dat de dingen nooit helemaal samenvallen met hun begrippen en dat Hegels claim van een Absoluut Weten dus niet *kan* kloppen. Er blijft altijd een rest die buiten ieder weten, buiten ieder begrip valt en die alle begripsmatige eenheid of totaliteit tot een illusie maakt. Een gevaarlijke illusie bovendien, aangezien zij correspondeert met een maatschappelijke praktijk waarin al het afwijkende en vreemde wordt onderdrukt en genivelleerd, met als uiterste consequentie: Auschwitz. 'Auschwitz bevestigt het filosofische idee van de zuivere identiteit als de dood', zegt Adorno.

Dáártegen keert zich zijn negatieve dialectiek als 'consequent bewustzijn van *niet-identiteit*'. Auschwitz, dat zich aan alle begrip onttrekt, wordt zo het criterium waaraan de filosofie zich moet meten. Doet zij dat niet, dan is zij van dezelfde orde, schrijft Adorno enigszins *over the top*, als 'de begeleidingsmuziek waarmee de SS de kreten van zijn slachtoffers liet overstemmen'. Om aan die medeplichtigheid te ontkomen moet de filosofie over haar eigen schaduw heen springen. Het denken moet tegen zichzelf denken, zoals Adorno dat noemt.

Maar in *Negative Dialektik* zien we hem ook tegen de filosofische concurrentie denken, met name tegen Heideggers destijds in de Bondsrepubliek populaire Zijnsfilosofie, die volgens Adorno alleen maar kon leiden tot braaf conformisme, terwijl er juist behoefte was aan permanent *verzet* tegen de status quo. Of Adorno Heidegger recht doet, blijft de vraag. Maar dat hij weinig op had met deze voormalige nazi-sympathisant hoeft niemand te verbazen.

Met wie of wat had Adorno wèl iets op? Tot nu toe lijkt zijn negatieve dialectiek inderdaad voornamelijk *negatief* te zijn, zich uitend in afbraak en verzet, tegen een achtergrond van loodzwaar pessimisme. Georg Lukács (een meer orthodoxe marxist) omschreef de hele Frankfurter Schule ooit als *Grand Hotel Abgrund* - niet helmaal ten onrechte.

Toch zitten er in *Negative Dialektik* ook een paar lichtpuntjes. De filosofie zou zich moeten richten op dat wat buiten ieder begrip valt, betoogt Adorno, en dat is niet alleen Auschwitz, maar *alles* wat het per definitie eindige denken ontglipt. Je zou dus kunnen zeggen, en Adorno zegt het ook bijna met zoveel woorden, dat het positieve van de filosofie is gelegen in haar tekort. Hij komt zelfs tot de formulering van een 'utopie van de kennis', die eruit zou bestaan 'het begripsloze

van begrippen te voorzien, zonder het aan die begrippen gelijk te maken'. Elders citeert hij de romantische dichter Eichendorff die had gesproken over het 'schöne Fremde' - met in het verschiet een toestand van 'verzoening' waarin we met het *vreemde* en het *andere* zouden samenleven zonder ons druk te maken over wat *heterogeen* en wat *eigen* is.

Verzoening, kortom, als utopische uitweg. Moeilijk maar misschien niet onmogelijk, want - zoals Adorno tegen het eind van zijn boek schrijft - ook de negatieve dialectiek is niet alles: 'Het ligt in de bestemming van de negatieve dialectiek dat zij niet bij zichzelf tot stilstand komt, als was ze totaal; dat is haar gedaante van de hoop'. *Grand Hotel Abgrund* blijkt dus toch een nooduitgang te hebben.

Voor de opstandige studenten van de late jaren zestig die zich door de Frankfurter Schule hadden laten inspireren, was dat alleen niet genoeg. Dat Adorno zich uitgerekend in de roerige *sixties* inliet met zo'n theoretisch en abstract geschrift als *Negative Dialektik*, de *summa* van zijn filosofische reflectie (zelf noemde hij het ook wel liefkozend zijn 'dikke kind'), tekent de afstand tot zijn jonge volgelingen, die juist stonden te popelen om de theorie - volgens Marx' oude recept - in praktijk om te zetten.

Wat er daarna gebeurde heeft veel van een *tragikomedie*. Adorno, voorstander van universiteitshervormingen maar afkerig van fanatisme en geweld, waagde het om óók kritiek te hebben op sommige aspecten ('linksfascisme') van de studentenbeweging. Dat heeft hij geweten. In Berlijn werd een lezing van hem over Goethe verstoord, onder andere door een studente die hem zo nodig een rode *teddybeer* moest aanbieden. In zijn thuisbasis Frankfurt ging het op 31 januari 1969 mis, toen Adorno dacht dat een groep studenten het *Institut für Sozialforschung* wilde bezetten en hij - lach niet - de politie belde om dat te verhinderen. Waarna hij tijdens een college werd belaagd door drie als hippies verklede studentes met ontblote borsten. Toen kwam het laatste bedrijf. Adorno staakte zijn colleges en in de zomer van datzelfde jaar 1969 overleed hij aan een hartaanval, tijdens de jaarlijkse vakantie met zijn vrouw in Zwitserland.

En zijn *Negative Dialektik*? Heeft de theorie een nieuwe praktijk voortgebracht? Ik kan me natuurlijk vergissen, maar ik heb de indruk dat die nieuwe praktijk vooral bestaat uit geleerde exegese en studie, bijvoorbeeld over de vraag naar de mogelijke verwantschap met het Franse *differentie*-denken van Foucault, Derrida of Lyotard, en verder uit een typisch academische radicaliteit die revolutionaire bergen verzet binnen studeerkamer en collegezaal, maar die zich zelden anders dan als boek, lezing of artikel in de rest van de wereld waagt.

(lezing 50 jaar Athenaeum Boekhandel, Spui25 Amsterdam, 12 april 2016)